

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СЛАВІСТИКИ У СВІТІ

УДК 81'42

DOI: <https://doi.org/10.17721/APULTP.2025.50.9-18>

Радишевський Р.П.

ORCID: 0000-0002-5279-8232

Scopus ID: 58147589000

Шевченко Л.І.

ORCID: 0000-0001-6290-2307

Web of Science Researcher ID: AAA-7939-2020

Scopus ID: 57214792424

АНТУАН МАРТЕЛЬ У ДИСКУСІЯХ ПРО УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРНУ МОВУ

Анотація. Складна проблематика становлення літературних мов слов'янських народів сформувала діалог видатних науковців, у якому представлено концепції, методи аналізу текстового матеріалу, історико-культурну аргументацію.

Антуан Мартель – славіст-поліглот, професор Лільського університету – залишив наукову спадщину, яка справила великий вплив на розвиток славістики останнього століття, запропонувавши до розгляду концепцію становлення української літературної мови другої половини XVI – XVII ст. Аналізується стан і статус української писемної культури та її живі зв'язки з польською мовою, обґрунтовуються висновки щодо впливу польської цивілізації на українську мовну свідомість досліджуваного періоду.

Водночас розглядається дискусивне твердження А. Мартеля про відоме відсторонення освічених українців доби Відродження від вироблення і засвоєння літературної мови свого народу під впливом естетично і функціонально довершених зразків польської писемності, зокрема текстів Яна Кохановського.

Тези А. Мартеля аналізуються в контексті критики Ю. Шереха, який віддає належне ерудиції та науковій компетентності французького славіста, проте наводить ряд аргументів логічного й аналітичного характеру, що дисонують із позицією А. Мартеля.

Увагу приділено необхідності співвідносити мовно-літературні тенденції розвитку культури з соціокультурним контекстом епохи, потреби розглядати мовні впливи народів як нелінійний процес і

зумовлену цим діалогічність культур, необхідність в аналізі широкого і повного реєстру досліджуваних текстів.

У статті розгорнуто апеляцію до критеріїв оцінки наукової творчості А. Мартеля французькими славістами, зокрема авторитетним А. Мазоном.

Ключові слова: концепції розвитку літературних мов, літературна мова, українська літературна мова, слов'янські літературні мови, польська цивілізація, рукописні та писемні джерела української мови, А. Мартель, Ю. Шерех, А. Мазон.

Інформація про авторів: Радишевський Ростислав Петрович – академік НАН України, доктор філологічних наук, професор; завідувач кафедри полоністики; Навчально-науковий інститут філології; Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Шевченко Лариса Іванівна – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор; завідувач кафедри стилістики та мовної комунікації; Навчально-науковий інститут філології; Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Електронна адреса: rostyslav.r58@gmail.com; style_m_k@ukr.net

Rostyslav P. Radyshevskyy
ORCID: 0000-0002-5279-8232
Scopus ID: 58147589000

Larysa I. Shevchenko
ORCID: 0000-0001-6290-2307
Web of Science Researcher ID: AAA-7939-2020
Scopus ID: 57214792424

ANTOINE MARTEL IN DISCUSSIONS ABOUT UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

Abstract. The complex issue of the formation of Slavic literary languages has fostered an intellectual dialogue among distinguished scholars, reflecting diverse concepts, methods of text analysis, historical and cultural argumentation.

Antoine Martel – a polyglot, researcher of Slavic languages and culture, professor at the University of Lille – left scientific texts that profoundly influenced Slavic studies over the past century. In particular, he proposed an original conception of the emergence of the Ukrainian literary language in the second half of XVI-XVII centuries. His research examined the state and status of Ukrainian written culture and its connections with the Polish

language, substantiating conclusions regarding the impact of Polish civilization on Ukrainian language consciousness during this period.

At the same time, A. Martel has formulated a debatable thesis: that educated Ukrainians of the Renaissance were consciously distanced from developing and adopting a native literary language under the aesthetic and functional influence of the sophisticated models of Polish literature, especially the works of Jan Kochanowski.

A. Martel's ideas are examined in the context of critical commentary by Yurii Sherekh, who, while acknowledging the erudition and scholarly competence of the French Slavist, presents a series of logical and analytical arguments that challenge A. Martel's position.

Particular attention is given to the necessity of correlating linguistic and literary trends with the sociocultural context of the era, of regarding the linguistic influences among nations as a nonlinear process shaped by cultural dialogism, and of ensuring that analysis is grounded on representative corpus of texts.

The article also discusses the criteria by which A. Martel's research works have been assessed by French Slavists, notably by the respected scholar A. Mazon.

Keywords: conceptions of literary language development, literary language, Ukrainian literary language, Slavic literary languages, Polish civilization, manuscript and written sources of the Ukrainian language, A. Martel, Y. Sherekh, A. Mazon.

Information about the authors: Radyshevskyy Rostyslav Petrovych – Academician of NAS of Ukraine, Doctor of Philology, Professor; Head of the Department of Polish Studies; Educational and Scientific Institute of Philology; Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Shevchenko Larysa Ivanivna – Corresponding Member of NAS of Ukraine, Doctor of Philology, Professor; Head of the Department of Stylistics and Language Communication; Educational and Scientific Institute of Philology; Taras Shevchenko National University of Kyiv.

E-mail: rostyslav.r58@gmail.com; style_m_k@ukr.net

Літературна традиція є однією з найважливіших характеристик цивілізаційної зрілості народу, здатності мови бути оприявленою в текстах, екзистенційно співмірних із різними часовими і просторовими формами буття, свідомості, еволюційних трансформацій людини і суспільства.

Категоріально сутність поняття "**літературна мова**" пов'язується з писемною традицією, від її витоків і подальшої еволюції в жанрових, стильових і комунікативних варіантах та спостережень за тенденціями розвитку літературного слова.

Складність дослідження великого спектру проблем пов'язується з обсягом текстового матеріалу, його хронологізацією, авторством, обґрунтуванням критеріїв мовно-культурної приналежності, здатністю розглянути літературний текст в об'єктивно пізаному контексті історичного часу. Поліпроблемність аналізу породжує множинність концепцій, підходів до літературної традиції, пошуку аналогій щодо культурно-історичного процесу чи, навпаки, відштовхувань в описі формально близьких мовних текстових явищ як породжених у різних комунікативних і функціональних ситуаціях. Метафорично-дослідницький пошук асоціюється часом із інтелектуальними площинами Казимира Малевича, що в різних кольорах і перетинаннях формують єдину сутність осягненості світу. В нашому випадку – словом.

В археології культури українська словесність не залишилася terra incognita: маємо глибоких дослідників (Л. Булаховський, М. Возняк, М. Грушевський, П. Житецький, Я. Ісаєвич, А. Кримський, В. Русанівський, В. Складенко, М. Смотрицький, Д. Чижевський, Н. Яковенко та ін. [1-5; 7]) і наукові школи в Україні та за її межами, де в різних світоглядних концепціях і аргументаціях розкрито живу силу українського слова та національної літературної традиції.

Особливо цікавим як для українських науковців, так і для європейських інтелектуалів постає творчий доробок французького славіста-поліглота Антуана Мартеля (2 лютого 1899 р., Бом-ле-Дам – 12 жовтня 1931 р., Безансон) – викладача кафедри літератури Лілльського університету. Пошанований філолог, професор Колеж де Франс Андре Мазон у передмові до головної праці А. Мартеля "Польська мова на Руских землях. Україна та Біла Русь. 1569–1667", виданій уже посмертно в Ліллі 1938 року в "Новій серії: Право та література – №20" в межах видавничого проекту наукових робіт та дисертацій Лілльського університету [8], з гіркотою написав: "Він був одним із наших маловідомих колег-славістів, на якого покладалися найбільші надії".

А. Мартель був щедро обдарованою особистістю з освітою Версальського ліцею та ліцею Людовика Великого, а пізніше

.....

студентом одночасно Сорбони, Колеж де Франс, Вищої школи соціальних наук та Національного інституту східних мов і цивілізацій. Щасливе поєднання жаги до знань і талановитих дослідників-педагогів формує компетентності поліглота в А. Мартеля. Так А. Мазон не випадково називає Поля Буайє, який вводить А. Мартеля у проблематику російської мови, Анрі Граппена – польської, Йордана Іванова – болгарської. Більше того, він став одним із останніх учнів великого Антуана Мейє, як і А. Мазона. В колі інтелектуалів здобуваються не лише славістичні знання, але й визначаються фахові інтереси А. Мартеля. Найперше – концептуальне осмислення проблематики становлення літературних мов.

До вивчення "етапів конкуренції між трьома літературними мовами русинських країн – слов'янською, латинською та польською (як твердить А. Мазон. – Авт.) – в останній третині XVI ст. та перших трьох чвертях XVII ст." А. Мартель ставиться прихильно. Адже "духовні стосунки між Україною та Польщею" проєктуються в коло близьких французькому дослідникові ідей щодо обмежень стосовно католицизму в Східній Європі, а точніше – об'єднання церков Сходу та Заходу" [8]. Ґрунтовні покликання А. Мартеля на численні рукописні та друковані джерела підкреслюють і додатково аргументують заявлену автором вихідну позицію концепції – конкурентність літературних мов. Мета А. Мартеля (за А. Мазоном) "досягнута: пролити світло на все ще маловідому історію давньої слов'яно-візантійської цивілізації в тому великому регіоні, де відбувається зіткнення русинської, литовської та польської цивілізацій: в Білій Русі та Малоросії" [8].

Домінантна теза А. Мартеля, прийнятна для дослідників його кола (але вочевидь дискусивна для істориків національних мов і культур), полягає в тому, що "простонародна слов'янська мова русинів за відсутності ґраматиків і великих письменників була нездатна стати літературною, тому що в XVII столітті вона поступилася місцем представникам більш розвинутих цивілізацій, сильних у своїх давніх традиціях та багатих на досягнення – латинській та польській мовам, які саме подавали надії".

Достатньо однозначно сформульована А. Мазоном теза щодо вихідної позиції А. Мартеля в тексті самого автора, зверненого до витоків слов'янської писемності, дістає необхідної пояснюваності. А. Мартель пропонує об'єктивний погляд на ситуацію, за якої тексти Святого Письма та літургійні книги стали першими літературними творами і зразками для слов'янських книжників і письменників. Західна церква відкриває латину чехам, полякам, словенцям і хорватам, а посланці з Константинополя з текстами слов'янською мовою Салоніків, про яку святий Кирило писав близько 863 року, знайомлять моравів, болгарів і дніпровських слов'ян.

Логіка аналізу ситуації полягає в тому, що в обох випадках нові літературні мови повинні були спровокувати кризу як в країнах, які перебували під впливом Риму, так і у тих, що перебували під впливом Константинополя. Етнічна свідомість, що визначає доміанти буття народів і формує живу думку, спричинила до появи інших, зрозумілих народам писемних мов. Таким чином, на погляд А. Мартеля, "в XVI столітті в Далмації, а також в Богемії і Польщі зародилася література національною мовою".

Ситуацію з православними слов'янами А. Мартель бачить по-іншому, ніж із католиками: "Вони стали жертвами цього початкового блага мати зрозумілу релігійну мову з самого початку" [8]. І тоді як слов'яни-католики формують літературні мови відповідно до етнічної традиції, православні слов'яни ще досить довго не формують нову писемність. Фундаментальна ідентичність між церковною і розмовними мовами народів не сприяла самостійному формуванню літературних мов на живомовній основі.

У розвиток запропонованої думки А. Мазоном формулюється теза, що "спонтанна поразка русинів відбувається без будь-якого протистояння; поразка, від якої польсько-латинська цивілізація на деякий час виграла, й не в результаті вмілого або жорстокого наступу, а в результаті простого ефекту повільної та непереборної сили, яка в усіх двомовних країнах має тенденцію вирішувати проблему літературної мови на користь мови, більш важливої з точки зору розвитку цивілізації та прогресу" [8].

.....

Такій концепції аргументовано, як на наш погляд, опонує Юрій Шерех у Хроніці польсько-українській, що видрукована в "Культурі" [6]. Ю. Шерех, як і інші дослідники творчості А. Мартеля, акцентуючи увагу на повній неупередженості, ерудиції й аналітичності французького славіста, не приймає твердження, що, починаючи з XVII століття, польська мова в Україні та Білорусі витісняє в усіх сферах життя мову того часу. На думку А. Мартеля, експансія польської мови відбувається без будь-якого тиску, тому що греко-православна культура залишається осторонь доби Відродження, яка бурхливо розвивається в Польщі за часів Рея і Кохановського. Ю. Шерех заперечує цю думку, наголошуючи на її слабкій аргументації. По-перше, А. Мартель аналізує літературну мову України того часу занадто статично, без уваги до боротьби різних напрямків. Додамо, в науковій літературі ця теза Ю. Шереха дістала широкої аргументацій та досить переконливих пояснень гуманітаріїв. Реальна історія культурного росту за жодних умов не може бути статичною, в її живій тканині проростають зерна нових ідей, форм, тенденцій, що неодмінно виявляться як тенденції.

По-друге, Ю. Шерех точно зауважує, що заперечуваний А. Мартелем мовний гніт не завжди може здійснюватися як прямі заборони або адміністративні заходи (до прикладу наводяться широко відомі російські заборони на використання української мови 1863, 1876 років). Непрямі заборони часто є більш жорсткими і руйнівними для літературної мови.

Як дослідник-енциклопедист Ю. Шерех ілюструє джерелами і прикладами мовну ситуацію Київської Русі, де спільною літературною мовою, а отже, і спільним засобом спілкування для українців, білорусів, литовців, молдаван була не мертва, не застигла, а жива, гнучка мова, що збагачувалася діалектними одиницями. Відтак, критичність щодо однозначної тези А. Мартеля про полонізм в текстах XVI-XVII століть розглядати можна не лінійно, не одноаспектно. Ще у XI-XIV століттях, "коли духовна експансія України досягла Кракова, Сandomiria та Любліна, у старопольській мові, зауважує Ю. Шерех, існувало багато українізмів. Зокрема, у старопольській пісні "Bogurodzica"

є слова й мовні одиниці, більш споріднені з українськими, ніж із польськими. Інша дискусійна ілюстрація Ю. Шереха – глоси "Псалтиря Флоріанського".

Ю. Шерех ставить під сумнів твердження про периферійний вплив української мови на польську лише в XVI ст., розглядаючи ситуацію розвитку і розквіту польської культури за умов її експансіонізму [6]. Саме тоді відбувається процес "зшляхтування" польської мови, її "очищення" від "чужого", "селянського", не свого, а отже, українського. В польській мові залишаються ті українізми, які вже асимілювалися, втратили ознаки українськості.

Тобто дослідники в різних формах аргументації та щодо різних історико-культурних періодів розвитку національних літературних мов свідчать про взаємозбагачення, спільні інтеграційні процеси в духовній історії народів. А. Мартель більш схильний трактувати взаємовпливи в дещо відстороненому від соціальної та політичної історії народів контексті. Ю. Шерех, навпаки, обстоює необхідність аналізу процесів розвитку духовної культури, і насамперед мови, тільки у зв'язку з реальними обставинами буття етносу. І з цим важко не погодитися. Зауважимо й на позиції А. Мазона. Загалом поділяючи тезу А. Мартеля, А. Мазон водночас зауважує, що вирішення проблеми однозначних переваг літературної мови на користь більш важливої з погляду розвитку цивілізації та прогресу – це **"трагедія"** (виділено нами. – Авт.), наслідки якої мали глибокий вплив на розвиток західних і південних регіонів руського панування" [6].

Думаємо, що схарактеризована ситуація є складною, а зважаючи на новодосліджені факти і тексти – дискусійною. А. Мазон вказує на аналогію "з формами проникнення цивілізацій одна в одну, як у кордонах кельтсько-латинської Бретані часів Середньовіччя, так і слов'яно-елліністичних межах сучасної Македонії". Постійний процес ідентифікації народів, культур, мов тільки загострює проблему, робить необхідною аргументацію фактами історії взаємовплив цивілізаційних контактів народів.

Пошановуючи внесок А. Мартеля в надзвичайно важливу для слов'янських народів проблематику історії культур, літературних мов, водночас дозволимо собі приєднатися до думки Ю. Шереха, який заперечував думку про добровільну відмову" освічених українців у XVI-XVII ст. від своєї мови, оскільки вона ніби була мертвою, а польська культура епохи Відродження вражала своєю перевагою. Контекст доби формується соціально-політичними домінантами, що не завжди беруться до уваги шанованим французьким дослідником. Потребує нових прочитань й іманентна здатність української літературної мови відроджувати творчі інтенції, комунікативну повноту, функціональний ресурс, незважаючи на будь-які виклики й історико-соціальні катаклізми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л.А. Вибрані праці: в 5 т. Київ : Наукова думка, 1975-1983.
2. Житецький П.І. Нарис літературної історії української мови в XVII віці: з дод. слов. книжної укр. мови за рукописом XVII віку / вступ. ст. Л.А. Булаховського. Львів: Українське видавництво, 1941.
3. Русанівський В.М. Історія української літературної мови: [підручник]. Київ: АртЕк, 2001.
4. Скляренко В.Г. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження : [монографія]. Київ: Довіра, 2006.
5. Скляренко В.Г. "Темні місця" в "Слові о полку Ігоревім". Київ: Довіра, 2003.
6. Шерех Ю. Хроніка польсько-українська. *Kultura*. 1952. № 5. С. 128-130.
7. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997.
8. Martel A. La langue polonaise dans les pays ruthenes. Ukraine et Russie Blanche 1569-1667. Travaux et memoires de l'Universite de Lille. Lille, 1938.

REFERENCES

1. Bulakhovskiy, L.A. (1975-1983). *Selected works: in 5 volumes* [Vybrani pratsi: v 5 t.]. Kyiv : Naukova dumka, 1975-1983 [in Ukrainian].
2. Zhytetskyi P.I. (1941). *An essay on the literary history of the Ukrainian language in the 17th century: with an addendum to the dictionary of the book Ukrainian language based on the manuscript of the 17th century* [Narys literaturnoi istorii ukrainskoi movy v XVII vitsi: z dod.

slov. knyzhnoi ukr. movy za rukopysom XVII viku] / introd. by L.A. Bulakhovsky. Lviv: Ukrainske vydavnytstvo [in Ukrainian].

3. Rusanivskyi, V.M. (2001). *History of the Ukrainian literary language: textbook* [Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy: pidruchnyk]. Kyiv: ArtEk [in Ukrainian].

4. Skliarenko, V.H. (2006). *Rus and the Varangians. Historical and etymological research: monograph* [Rus i variahy. Istoryko-etymolohichne doslidzhennia : monohrafiia]. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].

5. Skliarenko, V.H. (2003). "Dark places" in "The Song of Igor's Campaign" ["Temni mistsia" v "Slovi o polku Ihorevim"]. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].

6. Sherekh, Yu. (1952). *Polish-Ukrainian Chronicle* [Khronika polsko-ukrainska]. *Kultura*, 5, 128-130 [in Ukrainian].

7. Yakovenko, N. (1997). *An Outline of the History of Ukraine from the Earliest Times to the End of the 18th Century* [Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.]. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].

8. Martel A. La langue polonaise dans les pays ruthenes. Ukraine et Russie Blanche 1569–1667. Traveaux et memoires de l'Universite de Lille. Lille, 1938.

Дата надходження до редакції – 13.04.2025

Дата затвердження редакцією – 27.04.2025

Ця публікація ліцензована на умовах Creative Commons Attribution 4.0 International License.